

**СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ЛЕКСИКА
В УКРАЇНСЬКИХ ПАМ'ЯТКАХ XVIII СТ.
(НА МАТЕРІАЛІ “ДОГОВОРІВ І ПОСТАНОВ
ПРАВ І ВОЛЬНОСТЕЙ ВІЙСЬКОВИХ” П. ОРЛИКА)**

Присвячена аналізу особливостей суспільно-політичної лексики “Договорів і постанов...”. Визначено сутність поняття “суспільно-політична лексика”. Простежено наслідки міжкультурних контактів українців у XVII-XVIII ст. на лексичному рівні мови. З'ясовано, що суспільно-політична лексика “Договорів і постанов...” означена впливами церковнослов'янської, латинської, польської та частково російської мов.

Ключові слова: суспільно-політична лексика, “Договори і постанови прав і вольностей військових” Пилипа Орлика, етимологія, історична лексикологія.

Історія лексикології належить до одного з найменш опрацьованих аспектів українського мовознавства. Перед лінгвістами постає завдання здійснити аналіз суспільно-політичної лексики української мови в історичній ретроспективі та перспективі.

В українському мовознавстві вивчення цієї групи лексики репрезентоване напрацюваннями з історії мови, загальної лексичної теорії (А. Бурячок, О. Воробйова, І. Холявко, В. Лейчик), історичної лексикології (Є. Тимченко, І. Огієнко, О. Мельничук), в описі окремих сегментів лексики в сучасних дисертаційних дослідженнях. Систематизація та загальний огляд цих досліджень уможливило виявлення рівня опрацювання зазначеної теми, перспектив її наукового осмислення.

Актуальність теми пов'язана зі зростанням інтересу науковців із різних сфер суспільних знань до історичних і соціокультурних чинників, які стали рушійними у формуванні сучасної української незалежної держави. Окрім того, у зв'язку з порівняно недавнім віднайденням тексту-оригіналу “Договорів і постанов прав і вольностей військових”, у 2008 році, відсутній аналіз одиниць суспільно-політичної лексики.

Мета статті: проаналізувати функціонування суспільно-політичної лексики у тексті XVIII ст., розвиток семантики і утворення похідних одиниць, встановити особливості етимології найбільш живих одиниць.

Мета статті передбачає виконання таких **завдань:** з'ясування функціонування найбільш вживаної суспільно-політичної лексики у тексті “Договорів і постанов...” та визначення шляхів потрапляння іншомовних слів у мову офіційно-ділового спілкування XVII–XVIII ст.

Об'єктом дослідження є одиниці суспільно-політичної лексики “Договорів і постанов...”. **Предметом** дослідження є етимологія, тлумачення та розвиток семантики проаналізованих лексичних одиниць, які є найчастотнішими в “Договорах і постановах...”.

Джерелом дослідження є текст “Договорів і постанов...” у редакції староукраїнською літературною мовою. Окрім того, були залучені лексикографічні праці, зокрема етимологічні: “Етимологічно-семантичний словник української мови” І. Отієнка, “Етимологічний словник української мови” (в 7 тт.) за ред. О. Мельничука; історичні словники: “Історичний словник українського язика” Є. Тимченка, “Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.” (за ред. Л. Гумецької та ін.); словники кінця XVI–XVII ст.: “Лексис” Лаврентія Зизанія, “Лексикон словенороскій” Памва Беринди, “Синоніма словенороская”; а також “Словник іншомовних слів” (за ред. О. Мельничука).

«Договори і постанови...» є важливою пам’яткою історії політичної думки, а також відбивають особливості мови офіційно-ділового спілкування початку XVIII ст. П. Гриценко слушно зауважує, що цінність “Договорів...” як пам’ятки української мови є незаперечною, оскільки в ній відтворено взаємодію різних мовних кодів і течій, які формували строкату й водночас органічну цілість української книжної мови XVI–XVII ст. в її офіційно-діловому різновиді [Гриценко, с. 65].

Лінгвістичний аналіз цього оригінального документа подають В. Німчук [Німчук] та П. Гриценко [Гриценко] у факсимільному львівському виданні 2011 року під назвою “Пакти і Конституції” Української козацької держави, присвяченому 300-річчю укладання. Дослідники схарактеризували текст із погляду історії мови, окреслили його особливості на всіх мовних рівнях, відшукали відмінності копій та оригіналу.

Серед загальних ознак мови цього тексту виокремлюється передусім висока варіантність на фонетичному й граматичному рівнях, розвинена синонімія номінативних засобів, ускладнений синтаксис. Усе це відтворює динамізм структури, в якому українська книжна мова перебувала на межі XVII–XVIII ст., пошуки авторами прийомів досягнення довершеності тексту. Формальна багатоманітність, варіантність зумовлена взаємодією різних джерел – питомих і зовнішніх, що були наслідком інтенсивних тогочасних міжмовних і міжкультурних контактів українців, а також внутрішньою жаровою та стилізованою розгалуженістю української писемної традиції. Кореляцію цих основних чинників – різності джерел і стилістичних настанов творців тексту – відображає текст “Договорів і постанов...”.

У статті суспільно-політичну лексику розуміємо як неоднорідну за складом макроструктуру одиниць різного походження, спрямованих ідеологічно та спеціалізованих лексично, семантично і фразеологічно для вираження понять із галузі спільного політичного, соціального, економічного, морально-етичного життя соціуму [Холявко, с. 20]. Вона становить окрему групу лексичних одиниць, що виокремлюється в межах загальноновживаної лексики – сукупності слів, які знають і вільно використовують усі носії української мови незалежно від місця проживання, професії, віку, освіти, соціального стану [Білодід, с. 96].

На основі проаналізованих класифікацій суспільно-політичної лексики А. Бурачка [Бурачок, с. 26-30] О. Воробійової, Л. Туровської [Туровська, с. 66-67] та О. Січкара [Січкара, с. 4-5] виокремлюємо декілька семантичних груп у межах суспільно-політичної лексики “Договорів і постанов...”: 1) військова лексика; 2) назви нормативно-правових документів; 3) назви виборних титулів; 4) назви успадкованих

титулів; 5) юридична лексика, до якої входять назви політико-правових інститутів та відношень між суб'єктами права та абстрактні поняття суспільного ладу. Розглянемо особливості функціонування суспільно-політичної лексики кожної з груп.

У межах військової лексики маємо лексеми із праслов'янським походженням. Прикладом слугує слово *война́*: "...проти́в Рѣчи Посполито́й Полско́й воздыгну́ть *войну*...". У "Лексисі" Лаврентія Зизанія слово *война* знаходимо у перекладі вокабул *брань*, *ра́ть* (Лексис, с. 6, 50). У словнику "Лексіконъ славеноросскій и именъ Тлъкованіе" Памва Беринди лексему подано у перекладі вокабули *Сіва* – військо, або *война́*. Старослов'янському слову *брань*, у свою чергу, відповідає ряд синонімів: *бо́рба*, *по́лемос*, *война́*, *би́тва*, *бой* (Лексікон, с. 454; 12). У "Синонімі Словенороській" слову *война́* відповідає синонімічний ряд: *борба́*, *бра́нь*, *ра́ть*, *пря*, *прѣнїѣ*, *рвенїѣ*, *тяжба*, *распря*, *подви́г* (Лексис, с. 22). За "Матеріалами до словника..." Є. Тимченка, слово *война* у XVI–XVIII ст. набуває наступних значень: 1. Война. 2. Битва, бой, сраження (Тимченко 1, с. 111). В "Етимологічному словнику..." за ред. О. Мельничука знаходимо відсилання до вокабули *воювати*, яке пов'язане із праслов'янським *voĭjъ 'воїн' (Етимологічний 1, с. 397, 431).

Лексична група назв офіційних документів уміщує одиниці питомо українські та похідні з польської мови. Так, слово *постановлѣнѣ/постановлѣнія* ("...договори зась сїи и *постановленя* skuteczному исполненію поручаються...") зі значеннями 'оуставъ', 'договор' запозичене з польської мови. Важливим є той факт, що у старопольській мові слово *postanowienie* мало також значення 'конституції держави' [Німчук, с. 28]. М. Худаш, який звертався до вивчення особливостей пам'яток Львівського ставропігійського братства, зазначає, що термін *постановене* вживався у XVII ст. також для номінації трудового договору, і є полонізмом. Цей термін зустрічався здебільшого «у супроводі значень *певное*, тобто 'вірне', 'непохитне' і *згодливоє*, тобто одностайне» [Худаш, с. 92].

Назви виборних титулів мають різноманітне походження, зокрема запозичення з татарської та середньовісньонімецької. Слово *атаманъ*, за «Етимологічно-семантичним словником» І. Огієнка, – це "старший у козацькому курені; старший провідник; старша форма – *ватаман*, з татарського *adaman*: 'старий пастух', на Русі з'являється вже в XIII столітті для означення старшого над моряками; у XVI столітті зійшло на *війта*, *тибуна*, *десятника*" (Огієнко 3, с. 405).

У межах лексичної групи назв успадкованих титулів знаходимо слова, які походять зі старослов'янської, групи тюрських мов та турецької. Слово *государь*, приміром, походить від старослов'янського *господарь*, а *каганъ* утворилося з давньотюркського *хаканъ* внаслідок метатези приголосних [x] і [k] та зміни звука [x] в староукраїнській [г] (Огієнко, 2, с. 336). Назви успадкованих титулів у тексті "Договорів і постанов..." є різноманітними для сучасного носія мови: від більш впізнаваних до невідомих.

Лексична група юридичної лексики складається з назв політико-правових інститутів, відношень між суб'єктами права та абстрактних категорій суспільного ладу. Ця група є найчисельнішою. До її складу входять похідні слова з латинської, як-от *антецѣссоръ* 'попередник', елєкція 'обрання, вибори'; чеської – *влáда*, *влáдга*; старослов'янської (іноді за посередництвом російської) – *ізо*, *правосудіє*;

праслов'янської – *právo, národ*. Значну частину займають питомі українські одиниці. Юридична лексика, яку знаходимо в “Договорах і постановах..”, була успадкована сучасною українською мовою. Велика кількість одиниць належить до активного словника сучасного мовця.

Висновки і перспективи. Отримані результати свідчать про те, що суспільно-політична лексика “Договорів і постанов...” означена впливами і відповідно великою кількістю запозичень з церковнослов'янської, латинської, польської та частково російської мов. Основний склад лексики пам'ятки – це питомий український словник, що має глибоке слов'янське коріння, широкі ареали побутування, а тому може бути легко впізнаним сучасним носієм української мови.

У результаті аналізу суспільно-політичної лексики встановлено, що польська і російська мови були не лише джерелами впливу на лексичний склад української мови за рахунок власних ресурсів, але й посередниками у впливі інших мов. Найбільше виявилось латинських, польських і церковнослов'янських запозичень; значно менше – російських і лише окремі – тюркські, німецькі, італійські елементи.

Виявлені в системі суспільно-політичної лексики тексту “Договорів і постанов...” маловідомі і рідковживані номінативні одиниці, фонетичні й граматичні ознаки, які мають продовження в сучасній українській мові, зокрема, в діалектах, підносять значення пам'ятки як джерела інформації про історію української мови, дають змогу укладати характеристику мовних процесів початку XVIII ст.

Підсумуємо, що більшість одиниць виокремлених семантичних груп, зокрема груп військової лексики, назв офіційних документів та юридичної лексики в межах пам'ятки є легко впізнаваною для носіїв сучасної української мови та функціонує в системі загальноживаної лексики. Групи лексики назв виборних та успадкованих титулів уміщують одиниці, які в сучасній українській мові функціонують як історизми. Це окреслює перспективи подальших досліджень суспільно-політичної лексики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бурачок А. Формування спільного фонду суспільно-політичної лексики східнослов'янських мов. К. : Наук. думка, 1983. 248 с. 2. Гриценко П. Ю. Із текстологічних спостережень над “Договорами і постановами прав і вольностей військових...”. “Пакти і Конституції” Української козацької держави (до 300-річчя укладення) / відп. ред. В. А. Смолій; упорядники М. С. Трофимук, Т. В. Чухліб. Львів : Світ, 2011. С. 61–73. 3. Німчук В. В. “Договори і постанови прав і вольностей військових...” 1710 року з погляду історії української мови». “Пакти і Конституції” Української козацької держави (до 300-річчя укладення) / відп. ред. В. А. Смолій; упорядники М. С. Трофимук, Т. В. Чухліб. Львів : Світ, 2011. С. 26–60. 4. Січкач О. А. Ідіолект Тараса Шевченка і сучасні мовні норми: автореф. дисерт. канд. філол. наук. К., 2003. 15 с. 5. Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія: підручник / ред. І. К. Білодіда. К. : Наукова думка, 1973. 430 с. 6. Туровська Л.В. Суспільно-політична лексика у творах Т.Г. Шевченка. Наукові записки Ніжинського державного ун-ту ім. Миколи Гоголя. Сер. : Філологічні науки. 2014/4. С. 65–69. 7. Холявко І. Суспільно-політична лексика у пресі 90-х років XX ст. (семантико-функціональний аналіз) : автореф. дис. Кіровоград, 2004. 20 с.

ДЖЕРЕЛА ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

Етимологічний словник української мови : в 7 т. АН УРСР Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; редкол. О. С. Мельничук (гол. ред.). К.: Наукова думка, 1982–2012.

“Лексикон словенороский” Памви Беринди; підгот. до вид. В. В. Німчук. АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. К.: Вид. АН УРСР, 1961, 272 с. URL: <http://litopys.org.ua/berlex/be03.html>.

“Лексис” Лаврентія Зизанія. “Синоніма славеноросская” / Підг. В. В. Німчука. К.: Наук. думка, 1964. 259 с. URL: <http://litopys.org.ua/zyzlex/zyz.htm>.

Огієнко І. Етимологічно-семантичний словник української мови: в 4 т. / за ред. Ю. Мулика-Луцка. Вінніпег : накладом т-ва “Волинь”, 1979–1995. (Ін-т дослідів Волині, ч. 39).

“Пакти і Конституції” Української козацької держави (до 300-річчя уклад-я) / відп. ред. В.А. Смолій; упорядники М. С. Трофимук, Т.В. Чухліб. Львів : Світ, 2011. С. 76–117.

Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст. : у 2 кн. / Підготували до вид. В. В. Німчук та Г. І. Лиса. К. Нью-Йорк, 2002. (Пам’ятки української мови : серія словників).

Худаш М.Л. Лексика українських ділових документів кінця XV–поч. XVII ст. (на матеріалі Львівського Ставропігійського братства). К. : Вид-во АН УРСР, 1961. 164 с.

Стаття надійшла до редакції 12.04.19 р.

Kolehina N. L., stud.

Institute of Philology, Taras Shevchenko National University of Kyiv

SOCIO-POLITICAL LEXICS IN UKRAINIAN DOCUMENTS OF THE XVII CENTURY (ON THE MATERIAL OF “TREATY AND COVENANT OF LAWS AND LIBERTIES” BY P. ORLYK)

The article is dedicated to the analysis of the socio-political vocabulary of “Treaty and Covenant of Laws and Liberties”. The concept of socio-political vocabulary is defined. The consequences of interlingual and intercultural contacts of Ukrainians in the XVII-XVIII centuries were traced within the lexical level of speech. “Treaty and Covenant of Laws and Liberties” reproduces the interaction of different language codes in the XVII-XVIII centuries. “Treaty and Covenant...” has a high variation on phonetic and grammatical levels, developed synonymy of nominative means and complicated syntax.

In the socio-political lexics of “Treaty and Covenant of Laws and Liberties” five semantic groups were allocated: 1) military lexics; 2) names of juridical documents; 3) names of the selected titles; 4) names of inherited titles; 5) juridical lexics.

The socio-political vocabulary of “Treaty and Covenant of Laws and Liberties” is defined by influences of Church Slavonic, Latin, Polish and, in part, Russian languages. Most units in the semantic groups are easily recognizable by the native speakers of the modern Ukrainian language. This fact outlines the prospects for further research in socio-political vocabulary.

Keywords: *socio-political lexics, “Treaty and Covenant of Laws and Liberties” by Pylyp Orlyk, etymology, historical lexicology.*

REFERENCES

1. Buriachok A. Formuvannia spilnoho fondu suspilno-politychnoi leksyky skhidnoslovianskykh mov. K. : Nauk. dumka, 1983. 248 s. 2. Hrytsenko P. Іu. Iz tekstolohichnykh sposterezhen nad

“Dohovoramy i postanovamy prav i volnosti viiskovykh...”. “Pakty i Konstytutsii” Ukrainskoi kozatskoi derzhavy (do 300-richchia ukladennia) / vidp. red. V. A. Smolii; uporiadnyky M. S. Trofymuk, T. V. Chukhlib. Lviv : Svit, 2011. C. 61–73. 3. Nimchuk V.V. “Dohovory i postanovy prav i volnosti viiskovykh...» 1710 roku z pohliadu istorii ukrainskoi movy”. “Pakty i Konstytutsii” Ukrainskoi kozatskoi derzhavy (do 300-richchia ukladennia) / vidp. red. V. A. Smolii; uporiadnyky M. S. Trofymuk, T. V. Chukhlib. Lviv : Svit, 2011. C. 26–60. 4. Sichkar O.A. Idiologet Tarasa Shevchenka i suchasni movni normy: avtoref. dysert. kand. filol. nauk. K., 2003. 15 s. 5. Suchasna ukrainska literaturna mova. Leksyka i frazeolohiia: pidruchnyk / red. I. K. Bilodida. K. : Naukova dumka, 1973. 430 s. 6. Turovska L.V. Suspilno-politychna lekstyka u tvorakh T.H. Shevchenka. Naukovi zapysky Nizhynskoho derzhavnogo un-u im. Mykoly Hoholia. Ser. : Filolohichni nauky. 2014/4. S. 65-69. 7. Kholiavko I. Suspilno-politychna lekstyka u presi 90-kh rokiv KhKh st. (semantyko-funktsionalnyi analiz) : avtoref. dys. Kirovohrad, 2004. 20 c.

SOURCES

1. Etymolohichni slovnyk ukrainskoi movy : v 7 t. AN URSSR In-t movoznavstva im. O. O. Potebni ; redkol. O.S. Melnychuk (hol. red.) ta in. K. : Naukova dumka, 1982–2012. 2. “Leksykon slovenoroskyi” Pamvy Beryndy; pidhot. do vyd. V.V. Nimchuk. AN URSSR. In-t movoznavstva im. O.O. Potebni. K. : Vyd. AN URSSR, 1961, 272 s. URL: <http://litopys.org.ua/berlex/be03.html>. 3. “Leksys” Lavrentiia Zyzaniia. “Synonima slavenorosskaia” / Pidh. V. V. Nimchuka. K. : Nauk. dumka, 1964. 259 s. URL: <http://litopys.org.ua/zyzlex/zyz.htm>. 4. Ohienko I. Etymolohichno-semantychnyi slovnyk ukrainskoi movy: v 4 t. / za red. Yu. Mulyka-Lutsyka. Vinnipeg : nakladom t-va “Volyn”, 1979–1995. (In-t doslidiv Volyni, ch. 39). 5. “Pakty i Konstytutsii” Ukrainskoi kozatskoi derzhavy (do 300-richchia uklad-ya) / vidp. red. V. A. Smolii; uporiadnyky M. S. Trofymuk, T. V. Chukhlib. Lviv : Svit, 2011. C. 76–117. 6. Tymchenko Ye. Materialy do slovnyka pysemnoi ta knyzhnoi ukrainskoi movy XV–XVIII st. : u 2 kn. / Pidhotuvaly do vyd. V. V. Nimchuk ta H. I. Lysa. K. – Niu-York, 2002. (Pamiatky ukrainskoi movy : seriia slovnykiv). 7. Khudash M.L. Leksyka ukrainskykh dilovykh dokumentiv kintsia XV–poch. XVII st. (na materialii Lvivskoho Stavropihiiskoho bratstva). K. : Vyd-vo AN URSSR, 1961. 164 s.

УДК 811.222.1-119

Мазенова О. В., д. філол. н., доц.,
Інститут філології КНУ імені Тараса Шевченка

“СВІЙ” ТА “ЧУЖИЙ” ПРОСТІР У КОНТЕКСТІ ПЕРСЬКОЇ СИСТЕМИ ВВІЧЛИВОСТІ *TA'ĀROF*

*У статті розглянуто проблематику, пов'язану з реалізацією бінарної опозиції “свій-чужий” у контексті перської системи ввічливості *ta'ārof*, яка має визначальний вплив на всі види соціальної взаємодії в Ірані. Проаналізовано концепцію американського антрополога В. Бімана, згідно з якою комунікативна поведінка іранців визначається строгим диференціюванням “свого” та “чужого” простору, що знаходить вияв у доборі стилістично маркованих мовних засобів. Встановлено специфіку кореляції між поняттями “свій”/“чужий” простір та*